نامهٔ بهارستان: سال دوم، شماره دوم، دفتر ۴، پاییز-زمستان ۱۳۸۰، ص ۳۵-۴۰

سه نقطه‌ها

ایرج افشار*

چکیده: یکی از علائم و نشانه‌های بکار رفته در نسخه‌ها، که از قدیم میان بعضی از کاتبان رایج بوده، آوردن «سه نقطه» می‌باشد. سه نقطه‌ها در حاشیه بر سمت راست و چپ صفحه و گاهی بالا و پایین گذارده می‌شد تا هم به آسانی به چشم بیاید و هم تحت‌الشعاع سطر قرار نگیرد. نقطه‌ها معمولاً به چند صورت ضبط شده‌اند از جمله:

۱) «تک نقطه»، که عمدةً میان دایره برای وقف جمله است و یا به منظور انتخاب گذارده می‌شد؛

۲) «سه نقطه»، که به منظور وقف جمله و گاه توجه گذارده می‌شد؛

۳) «چهار نقطه»، که به منظور فاصله‌گذاری میان دو عبارت و یا آرایش کنار نسخه و یا آخر نسخه/ انجامه گذارده می‌شد.

سه نقطه‌ها (که موضوع این نوشتارست) دست کم دو گونه کارکرد داشته‌اند:

۱) برای پایان گرفتن عبارت و گاهی پر نمودن جاهای خالی؛

۲) برای توجّه بعدی و حتمی دارندهٔ نسخه و کاتب تا به آسانی بتواند به آن موارد رجوع کند.

سه نقطه‌ها کوچک و غبارگونه به کار می‌روند، تا حک و محو آنها به نیش قلمتراش عملی و آسان بوده باشد، و معمولاً به سیاهی یا سرخی و به حالت زوایای مثلث کوچک نقش می‌شده است.

این بررسی بر اساس چند نسخهٔ معتبر و نیز بهره‌مندی از شواهد منظوم عصر صفوی انجام گرفته است.

کلید واژه: سه نقطه؛ علائم؛ نشانه شناسی؛ نسخه شناسی.

* استاد پیشین دانشگاه تهران.

«سه نقطه» میان بعضی از کاتبان قرون قدیم از نشانه‌هایی است که دست کم دو گونه کارکرد داشته است. اما نه به گونه و مصداقی که اکنون به متابعت از نقطه‌گذاری اروپایی در عبارات به کار می‌رود. سه نقطه‌ای که در نسخه‌های خطی پیشینه - به فارسی و عربی - می‌بینیم مفهومی کاملاً دیگرگون داشته است. دو موردی که استعمال نسبةً رایج داشت عبارت است از:

۱) موردی که صورت عادی‌تر و رایج‌تر داشته است و متعددتر در نسخه‌ها دیده می‌شود سه نقطه‌ای است که برای پایان گرفتن عبارت و گاهی پر کردن جاهای خالی نقش می‌کرده‌اند. به طور مثال در قدیمی‌ترین نسخهٔ خطی فارسی یعنی الابنیة عن حقایق الادویة به خط اسدی طوسی که در سال ۴۴۷هـ. نوشته شده است به دفعات از آن گونه سه نقطه در هر ورقش دیده می‌شود. اسدی در بعضی از موارد به جای سه نقطه، چهار نقطه - که به صورت زوایای یک لوزی نمایانگرند - نقش کرده است. نقطه‌ها اغلب به رنگ سرخ است. ناگفته نماند که همین کاتب نشانهٔ چهار نقطه را در صفحهٔ پایانی خود برای فاصله‌گذاری میان دو عبارت و حتّی به منظور آرایش دادن کنارهٔ خالی نوشته‌ها به کار گرفته است. (تصاویر ۸-۱۰)

۲) موردی است که موضوع اصلی این نوشته است و احتمالاً تاکنون در فهرست‌های نسخه‌های خطی تذکّری در آن باره نیامده، و آن سه نقطه‌هایی است که در حاشیهٔ اوراق بعضی از نسخ دیده می‌شود. درین جا به مواردی که در دو نسخهٔ قدیمی، یکی مورّخ ۶۹۳هـ. و دیگری احتمالاً بازمانده از قرن هشتم/نهم هجری دیده‌ام اشارت می‌شود.

این سه نقطه‌ها را بر سمت راست صفحهٔ دست راست و بر سمت چپ صفحهٔ دست چپ می‌گذاشته‌اند.

در نسخهٔ دومی، در حاشیهٔ نزدیک به عطف کتاب و در حاشیهٔ بالایی صفحه هم گذاشته شده است، ولی به ندرت. سه نقطه‌ها درین هر دو نسخه کوچک و ظریف است، به طوری که حک و محو آنها به نیش قلمتراش عملی و آسان بوده است. همه جا قرار گرفتن سه نقطه‌ها پیش هم، صورتی مثلثی دارد.

* * *

نسخهٔ مورّخ غرهٔ ربیع الاول ۶۹۳ هـ. که در حواشی آن ۳۳۵ بار از این سه نقطه‌ها دیده می‌شود نسخه‌ای است از کتابی فارسی به نام مجمل الاقوال فی الحکم و الامثال متشکل از آیات و اخبار و امثال و عبارات حکمتی عربی که به طور موضوعی تبویب شده است. تألیف آن به منظور آن بوده است که آن موارد را بتوان در ترسل و انشاء به آسانی و دستیابی، به کار گرفت. کتاب تألیف احمد دمانیسی است. خوشبختانه این نسخه که دیده‌ام به خط هموست. نشانه‌های مورد سخن هم ظاهراً توسط او بر کنار صفحات ثبت شده است.

البته درین نسخه، از سه نقطه‌هایی که نشانهٔ وقف در عبارت است به سیاهی یا سرخی و در پایان عباراتی که لازم می‌بوده به حالت زوایای مثلث، و همچنین در موارد خالی (با افزودن نقشی ذیل آن) ـ به طور مثال پس از عنوان مطالب ـ به کار رفته است. مانند نمونه‌ای که عکسش درین جا آورده می‌شود.

سه نقطه‌های کوچک غبارگونه که درین نسخه به تعدّد در حاشیه دیده می‌شود مسلماً برای تذکار و توجّه بعدی و حتمی دارندهٔ نسخه و شاید به منظور انتخاب کردن بعدی و گزینش برگزیده‌ها گذاشته شده. (تصاویر ۱ـ۳)

نقطه‌ها درین نسخه گاهی نزدیک به لبهٔ کاغذ و گاهی به فاصله دو سانتی متر از آن است. سبب اینکه آنها را نزدیک به لبهٔ نسخه آورده‌اند برای آن بوده است که به آسانی به چشم بیایند. تردید نیست اگر آنها را نزدیک به سطر ثبت می‌کردند طبعاً ممکن بود تحت الشعاع مطلب آن سطر قرار گیرد و از دید بیننده بر کنار بماند. یعنی چنانکه منظور بوده است مشهود نباشد.

تصویر۱

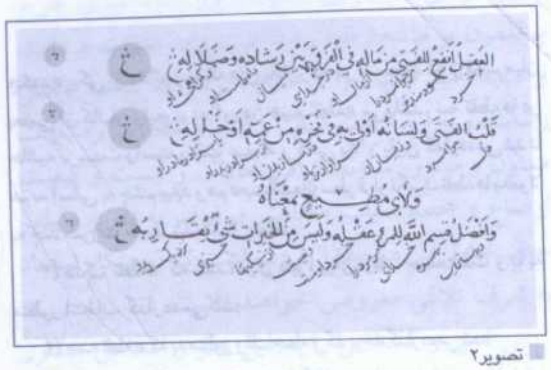

تصویر۲

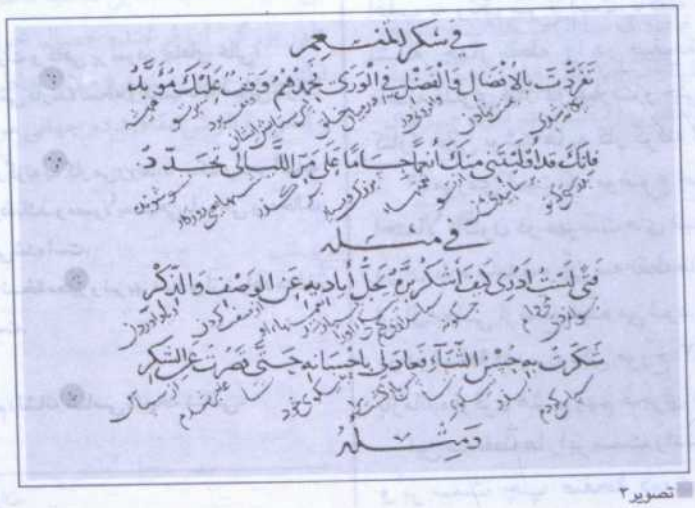

تصویر۳

نسخهٔ دیگری که از این سه نقطه‌ها در آن هست و فعلاً کنار دست من است یکی از پنج نسخهٔ موجود از جواهر نامهٔ نظامی، تألیف محمد بن ابی البرکات الجوهری النیشابوری در سال ۵۹۲هـ. است که مأخذ اصلی و مادر دو متن ربوده شده ـ یعنی کتاب‌های تنسوخ نامهٔ ایلخانی (از نصیرالدین طوسی) و عرایس الجواهر (از ابوالقاسم کاشی) ـ بوده است. متأسفانه این نسخهٔ جواهر نامهٔ نظامی (محفوظ در کتابخانهٔ ایاصوفیا) تاریخ کتابت ندارد اما محتمل آن است که در قرن هشتم/نهم نوشته شده باشد.

بر حاشیهٔ اوراق این نسخه نشانه‌های سه نقطهٔ سر سوزنی را نزدیک به شصت بار می‌بینیم ولی با این تفاوت که درین نسخه هرجا که سه نقطه آمده است در سطر روبه‌روی آن نشانه، بلا استثنا علامتی به شکل ۷ کوچک ▣ بر روی یکی از کلمات آن سطر کتابت شده است. این علامت کوچک بر روی کلمه‌ای است که معمولاً بی نقطه یا بد خوانده یعنی نقاشی شده و مآلاً صحّت آن مورد شکّ و نامضبوط است. پس به ملاحظهٔ وجود چنان کلمه‌ها می‌توان پیشنهاد کرد که این نقطه‌ها حکایت از آن دارند که میان نشانهٔ ۷ و آن سه نقطه‌ها رابطه‌ای برای کاتب ملحوظ می‌بوده است. نکته‌ای که قابل دقّت نظر و جان سخن بعدست از همین پیوستگی قطعی میان دو نشانه ـ یکی در متن و یکی در حاشیه ـ به دست آمدنی است. عکس سه مورد را از آن نسخه در اینجا آورده‌ام. (تصاویر ۴ـ۶)

تصویر۴

تصویر۵

تصویر۶

باری آن طور که استنباط کردنی و پیشنهاد شدنی است این سه نقطه‌ها همه جا اشارهٔ روشن است به مشکلی یا موردی قابل دقّت که در سطر رو به روی سه نقطهٔ منقوش وجود دارد. احتمالاتی که به نظر می‌رسد به طور پیشنهاد عرض می‌شود:

الف ـ بی شبهه و به طور کلّی سه نقطه علامت توجّه و تذکار و به منظور برجسته کردن نکته‌ای مغشوش یا مطلوب است که در سطر مقابل آن وجود دارد. همان طور که امروزه کنار سطوری که ضرورت است به آنها بازگشت، علائمی از قبیل «×»، «+»، «○»، «-»، «*» و نظایر آنها گذاشته می‌شود.

ب ـ این گونه نشانه می‌تواند از کاتب نسخه باشد که آن را به هنگام کتابت یا موقع مقابله در حاشیه می‌گذارده. زیاد بودن سه نقطه‌ها در نسخهٔ مجمل الاقوال را حتماً می‌توان قرینه‌ای دانست بر اینکه کاتب ـ که درین نسخه خود مؤلّف است ـ آن نشانه‌ها را برای بازگردی دوباره نگری خود نقش کرده بوده است. البته مالکان بعدی نسخه هم در حین مطالعه یا مقابله از همان گونه نشانه نقش می‌کرده‌اند.

ج ـ نشانه‌ها ـ چنانکه متذکر شدیم ـ ناظرست به موارد شک و ابهام و سهو و نامشخص بودن صحّت ضبط. این حدس را بیتی از محسن تأثیر تبریزی (شاعر عصر صفوی) که به تازگی آن را در دیوانش دیده‌ام تأیید می‌کند. و خوشبختانه در آن به تصریح قید «سه نقطه» کرده است.[1]

از این زیاد و کم نیک و بد بدان که مدام
سه تاست نقطهٔ تشکیک و انتخاب یکی است[2]

این بیت تصریح دارد به اینکه در موارد تشکیک سه نقطه می‌گذارده‌اند و صائب هم چنانکه پس از این می‌آید ذکر «نقطه‌های شک» کرده نه «نقطهٔ شک». ولی در موردی که برای انتخاب می‌خواسته‌اند نشانه بگذارند یک نقطه نقش می‌کرده‌اند. از بیت دیگری که در حاشیهٔ پیشین آورده شد برمی‌آید که بعضی در مورد انتخاب کردن ابیات نقطه را رنگین می‌گذاشته‌اند.

از عصر صفوی اشعار دیگری نیز هست که نشان می‌دهد نقطه‌گذاری در نمودن شک و سهو نقش داشته است. مؤلّف بهار عجم (تألیف: ۱۱۵۲) جداجدا ذیل نقطهٔ سهو و نقطهٔ شک این ابیات را آورده است[3]:

چه حاجت است به خال آن بیاض گردن را
ستاره «نقطهٔ سهو» است صبح روشن را
(صائب)

می‌شمردم سفلگان را پیش ازین عالی جناب
«نقطهٔ شک» را به جای صفر می‌کردم حساب
(طاهر وحید)

نُه انجم است که زینت فروز نُه فلک است
به فرد باطل افلاک «نقطه‌های شک» است
(صائب)

---

۱. میرزا محسن تأثیر که از منشیان و مستوفیان بود چند بار «نقطه انتخاب» را از کنایات و مضامین اشعار خود قرار داده. آن ابیات گویاست که در مورد انتخاب ابیات از نشانهٔ نقطه استفاده می‌کرده‌اند و ضمناً معلوم می‌شود نقطه تنها نشانه برای شک نبوده است برای انتخاب هم بوده است. ممکن است در اشعار شاعران دیگر سبک هندی هم همین کنایه به کار رفته باشد. ابیات تأثیر اینهاست:

نهم به شعر بلند از اساس دعوی را — فلک کند نقط انتخاب شعری را (۲۲۶)
شیوهٔ خامشی گزین رتبهٔ امتیاز جو — نیست به حرف بستگی نقطهٔ انتخابم را (۲۳۰)
به رنگ، نقطه که بر شعر انتخاب نهند — به داغ عشق نمودند انتخاب مرا (۲۹۵)
هست آن غزال مشک فکن شعر شوخ من — کز نقطه‌های منتخب آن را نشانه‌ای است (۳۴۰)
نمود خال سیاهت به روی منتخبت — دلالتی که نقط‌های انتخاب نداشت (۳۴۰)

فعلاً تا این صفحه از دیوان شاعر را دیده‌ام و باز اگر در آن تجسس شود ممکن است اشعار بیشتری یافت.

مرحوم احمد گلچین معانی (۱۲۹۵ـ۱۳۷۹) در دیوان صائب همین اصطلاح را دیده و ذیل نقطهٔ انتخاب تعریف آن را مقتبس از بهار عجم یا آنندراج یا لغت نامهٔ دهخدا چنین نوشته است: "نقطه‌ای که بر حاشیهٔ کتاب برای یادداشت محاذی بیت مطبوع و چیز پسندیده گذارند. نقط انتخاب (جمع)" و این دو بیت را آورده:

دست کمتر می‌دهد جمعیت یکان به هم — نقطه‌های انتخاب از یکدگر باشد جدا
بیاض گردن او را بتان آهو چشم — ز مردمک نقطه انتخاب می‌سازند

نکته‌ای را که آن مرحوم می‌بایست توجّه می‌داد این بود که از بیت اول می‌توان دریافت که این نشانه مرکب از سه نقطه بوده است. (فرهنگ اشعار صائب، تهران، ۱۳۶۴، ص ۷۳۹). شعر تأثیر که عدد سه را آورده تصریحی است برین مطلب.

۲. دیوان محسن تأثیر تبریزی، به کوشش امین پاشا اجلالی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۳، ص ۳۴۳.

۳. آنچه از بهار عجم ذیل نقطهٔ انتخاب و سهو و شک بوده به فرهنگ آنندراج نقل شده است و دانشمند نکته‌شناس آقای مایل هروی آن موارد را از آنجا در بخش «واژگان کتاب آرایی»، کتاب آرایی در تمدن اسلامی (مشهد، ۱۳۷۲) (ص ۸۲۰ـ۸۲۱)، نقل فرموده‌اند. همانطور که در لغت نامهٔ دهخدا هم طبعاً به نقل درآمده بود.

در تجسس ایشان، ضمن بحث نقطه آمده است: «گاهی هم کاتبان از نقطه به عنوان علائم جدایی بندها و مصراع‌ها و نمایهٔ تطبیق با حاشیه و امثال آن استفاده می‌کرده‌اند که این گونه از نقاط را اصطلاحاً «نقطهٔ انتخاب» می‌خوانده‌اند» و ذیل «نقطهٔ انتخاب» بر اساس نص فرهنگ آنندراج نوشته‌اند: «در نظام نسخه‌نویسی به نقطه‌ای گفته می‌شود که بر حاشیهٔ کتاب برای یادداشت محاذی بیت یا سطر مطبوع گذارند.» اما بیت تأثیر گویای این نکته است که «نقطهٔ شک» همان نیست که «نقطهٔ انتخاب» است. چنانکه گفته شد برای شک سه نقطه می‌گذارده‌اند و برای انتخاب یک نقطه.

مرحوم احمد گلچین معانی هم ذیل «نقطهٔ سهو» و «نقطهٔ شک» بعضی از اشعار صائب را نقل کرده از آن جمله:

نهاده بر رخ گل نقطه‌های شک شبنم

به باغ رو کن و تصحیح این رساله بده

د ـ ضرورت ملاحظه و مقابلهٔ بعدی با نسخهٔ دیگر.

هـ ـ وجود این سه نقطه‌ها می‌تواند برای نگرندگان و تصحیح کنندگان متن در این روزگار موجب هشیاری و تذکار و توجّه باشد و ناچار آنها را وا می‌دارد به اینکه در سطرهای مرتبط با آن نشانه‌ها دقّت بیشتر بنمایند و موارد مشکل و ابهام را دریابند.

و ـ سه نقطه‌های موجود در نسخهٔ جواهرنامه از دارندهٔ نسخه بوده است نه از کاتب آن، به این برهان که سه نقطه‌ها هم در قسمت اصلی و قدیمی نسخه هست و هم در اوراقی که به مناسبتِ افتادگی «بعدنویسی» شده است.

امیدست با طرح این نکته که ممکن است در مباحث و قواعد و ضوابط نسخه شناسی (کدیکولوژی) ناشناخته مانده باشد، زیرا ندیده‌ام که فهرست‌نگاران در نسخه شناسی‌ها یادی از آن کرده باشند، فهرست‌نگاران کنونی موارد مشابه را که در نسخه‌ها می‌یابند ضمن مشخصات هر نسخه یادداشت فرمایند و بر غنای اطلاعات موجود بیفزایند و موجب شوند که فهرست‌نگاران آینده در آوردن مشخصات نسخه به ذکر این گونه نکته‌های خُرد و ریز بپردازند. نسخه شناساندن منحصر به ذکر کاتب و عدد اوراق و آب و رنگ آن نیست، «هزار نکتهٔ باریکتر ز مو اینجاست». یکی هم، همین سه نقطه‌های کم بهاست. از هر نسخهٔ تازه‌یاب می‌توان فوائد و قواعدی دریافت که در نسخه‌های دیگر نبوده است یا بدانها توجّه نشده است.

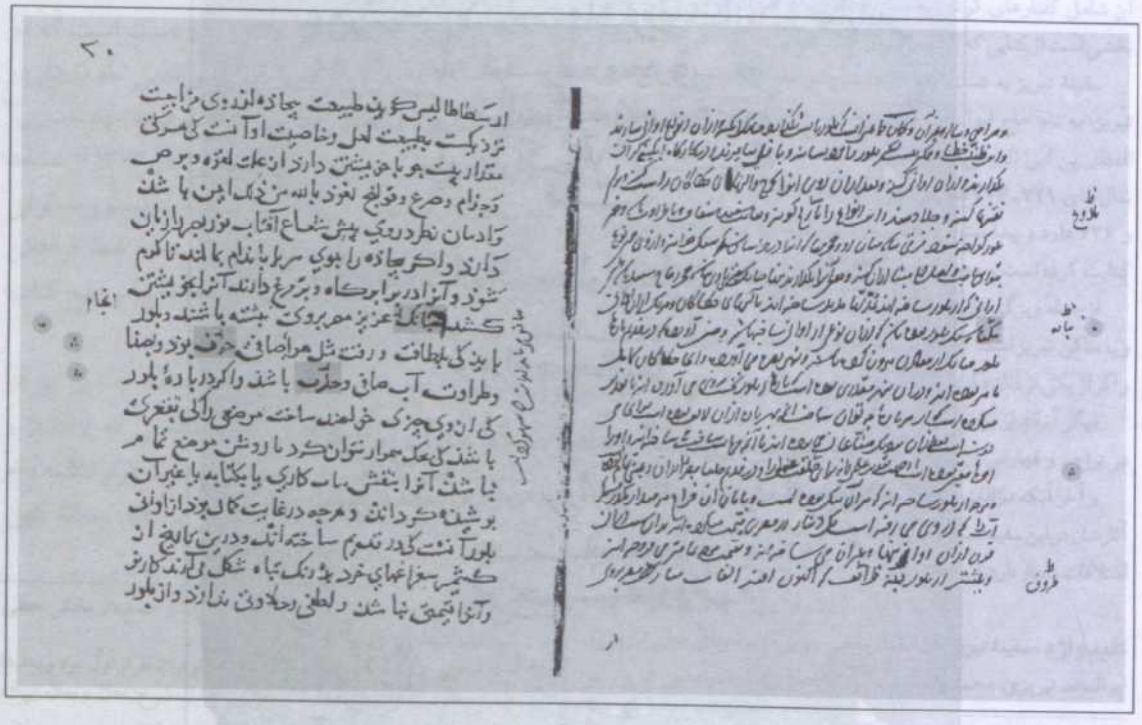

تصویر ۷

تصویر ۸

تصویر ۹

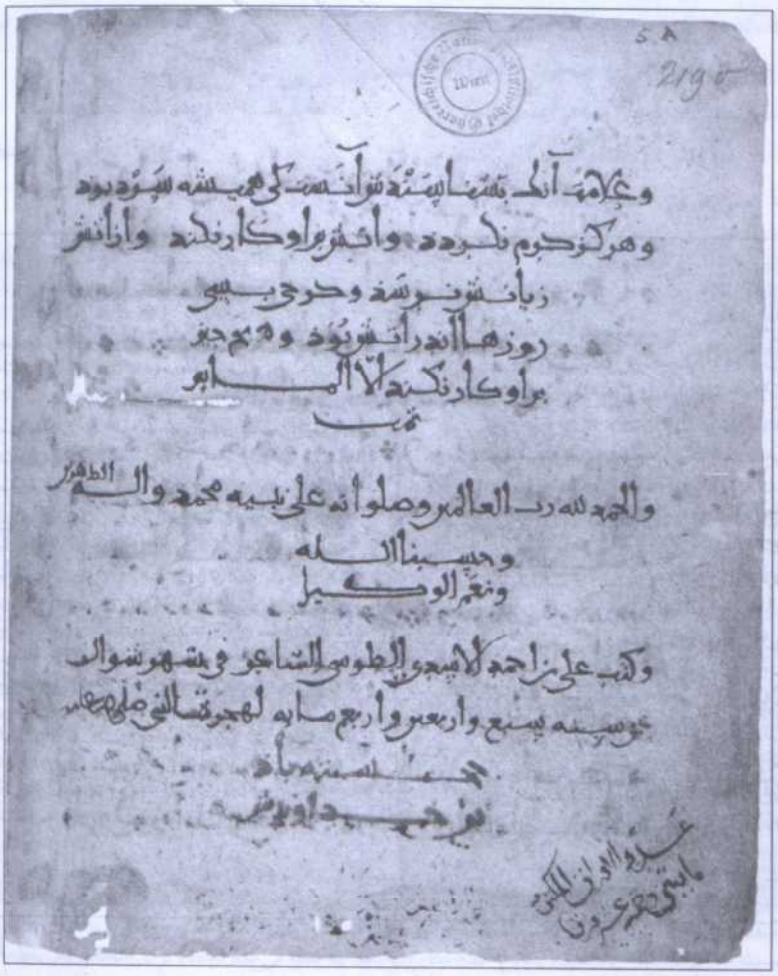

تصویر ۱۰